

УДК 338.43.02:332.012.23(477)

Федосева О. В.

**ОСОБЛИВОСТІ АГРАРНИХ ВІДНОСИН В УМОВАХ
ПЕРЕХОДУ ДО РИНКОВОЇ ЕКОНОМІКИ**

У статті розглянуто роль аграрних відносин та їх місце в розвитку економічної системи при умові переходу до ринкової економіки, основні напрямки функціонування аграрних відносин в умовах ринкової економіки та їх вдосконалення.

In the article the role of agrarian relations and their place is considered in development of economic system on condition of transition to the market economy, the basic directions of functioning of agrarian relations in the conditions of market economy and their perfection.

У становленні, розвитку та ефективному функціонуванні всіх без винятку економічних систем і країн одне з визначальних місць займає аграрний сектор. Незалежно від обсягів виробництва у ньому, його частки у внутрішньому валовому продукті, він являє собою ту серцевину, навколо або з безпосередньою участю якої вирішується переважна більшість соціально-економічних проблем країни. При добрій розвинутості аграрної сфери вона збагачує країну економічно, зміцнює її у військово-оборонному і політичному відношеннях, набуває значення одного із найважливіших чинників формування досить високого життєвого рівня громадян. І, навпаки, недостатній розвиток цього сектора обмежує можливість країни ставати багатшою або робить її бідною у всіх відношеннях. Крім того, від розвитку аграрного сектора, залежить суспільно-політичне становище безпосередньо, навколо або й в країні в цілому, а при великих складнощах з його розвитком стає однією з найважливіших передумов ускладнення політичної ситуації. Це особливо проявляється в країнах, де аграрний сектор посідає важливе місце в економіці країни. З цих причин аграрні відносини, рівень їх розвитку і соціально-економічної віддачі у всі часи посідали і будуть посідати одне із найбільших або й найбільше місце серед пріоритетів, які в кожній країні доводиться вирішувати постійно і, як правило, з наростаючими зусиллями.

У найбільш загальному розумінні це зумовлюється двома групами причин. По-перше, як відомо, в аграрному секторі формується переважна частина (понад 90%) світових продовольчих ресурсів. По-друге він ґрунтується на найважливішому засобі виробництва у сільському господарстві – землі, боротьба за володіння якою, за права бути її господарем, відбувалася постійно в різних формах. Тому земельні, а отже і аграрні проблеми, та відповідні їм відносини завжди є не тільки соціально-економічними, а й політичними. Тим більше коли їх доводиться вирішувати на крутих поворотах суспільно-економічного розвитку, як це має місце в сучасній Україні, і формувати принципово нові нетрадиційні для неї аграрні відносини, не маючи для цього науково-методологічної та прикладної бази.

Справа ускладнюється тим, що в Україні ще не відпрацьована теорія аграрних відносин, яка б давала чітку відповідь на питання про її сучасну суть, особливості розвитку та практичного здійснення соціально-економічних відносин на сучасному і на найближчому етапах розвитку сільського господарства. Поки що переважає ситуація, за якої замість того, щоб по можливості йти попереду практики, теорія розвитку аграрних відносин відстає від темпів соціально-економічних змін на селі, характеру і особливостей їх розвитку.

Це стає обмежуючим чинником прискорення, поглиблення і підвищення розвитку ефективності аграрних відносин. Об'єктивна дійсність формує ситуацію за якої аграрні відносини посідають особливе місце в системі інших суспільних відносин, в яких вони

покликані виконувати ряд важливих функцій. Найважливішою з них є функція продовольчого забезпечення. Вона ґрунтується на загальноприйнятому розумінні визначального місця продуктів харчування в становленні людини і людства в цілому, без яких вони не могли бути замінені чим несуть іншим, що забезпечувало життєдіяльність людини, як щодо підтримання власного існування, так і виробництва у всіх без винятку сферах діяльності і галузях.

Тобто аграрні відносини є тим осередком, навколо якого тією чи іншою мірою, безпосередньо чи опосередковано формуються, забезпечуються, підтримуються виробничі відносини в усіх їх проявах.

Як свідчить світовий і вітчизняний досвід, щонайменше недооцінка цього вихідного положення рано чи пізно призводить до формування великої соціально-економічної і психологічної напруги, яка, якщо не вживати своєчасних дійових заходів щодо її подолання, може зумовити великі не тільки економічні, а й політичні ускладнення або й втрати. Тому аграрні відносини займають не просто важливе, а одне із визначальних місць у системі суспільно-економічних і економічних відносин. Недосконалість, недостатня відпрацьованість та ефективність функціонування аграрних відносин є обмежуючим чинником їх розвитку. Більше того, їх недосконалість в багатьох випадках не просто зумовлює занепад цілих галузей (насамперед по виробництву матеріально-технічних ресурсів для сільського господарства), а й може спричинити надмірну обмеженість в їх потребності, як це має місце зараз з деякими переробними галузями.

Неперевершеною за значенням є також соціально-відтворювальна функція аграрних відносин, яка справляє багатofакторний безпосередній і опосередкований вплив на систему відтворювальних процесів у суспільстві взагалі.

На селі зокрема, на формування, та оздоровлення демографічної ситуації. Незважаючи на те, що народжуваність дітей, темпи приросту населення, вік людей, розвиток демографічних процесів, значною мірою залежать від рівня розвитку медицини, демографічна ситуація у кожному конкретному випадку найбільшою мірою формується під впливом рівня харчування людей, його досконалості, повноти і збалансованості. Це зокрема підтверджується значними скороченнями віку громадян України, яке склалося під впливом погіршення в останні роки харчування їх переважної частини.

Функції аграрних відносин продовольчого забезпечення і соціально-відтворювальна через сільське господарство формують визначальне місце аграрних відносин у соціально-виробничій системі життєзабезпечення людей. Йдеться не про протиставлення аграрних відносин усім іншим формам суспільних відносин, не про спробу поставити їх над усіма іншими відносинами, а лише про те, що аграрні відносини мають розглядатися як серцевина, навколо якої повинне формуватися і втілюватися в практику все те, що покликане забезпечити всі життєві потреби окремих громадян, їх сукупностей, держави. Сучасні, не тільки продовольчі, а й інші складнощі, які переживає Україна на сучасному етапі, великою мірою, а по деяких аспектах повністю зумовлені недооцінкою саме визначальної ролі і місця аграрних відносин у системі інших відносин. Явище це зумовлене ситуацією, за якої до цього часу не вдалося вивести аграрні відносини на рівень, який відповідав би потенційним можливостям і потребам сучасного розвитку України.

Крім вищезазначених функцій, в аграрних відносинах реалізуються також інші. Одна з них – збереження і підтримка способу життя, притаманного українському селянству. Як відомо, проживання в селі і робота в сільському господарстві – це не просто функціонування селянства, а спосіб їх життя з усіма його особливостями, складнощами і проблемами. За обставин, що склалися в останні роки в сільськогосподарській галузі,

дуже багато з історично зумовленого способу життя українських селян втрачено або підірвано, що поглиблює сучасні складнощі.

Однак при цьому не втрачений потяг до землі, а навпаки, як свідчить досвід останніх років, відроджується їх тяготіння до власної, приватної землі. Ситуація не змінюється при зміні організаційних способі її використання, за яких поряд з безпосереднім, власним господарюванням на землі широкого розвитку набувають різні форми земельно – орендних відносин. Навпаки, урізноманітнення форм реалізації прав на приватні земельні ділянки набуває значення одного з найважливіших чинників відродження найкращих історично зумовлених рис українського селянства, які в свою чергу забезпечать відродження сільського господарства.

Засобом узгодження економічних інтересів суб'єктів, господарюючих на землі, як свідчить досвід, є система науково обґрунтованих рентних відносин та адекватного цінового механізму, яка ґрунтується на праві земельного власника продавати землю, давати її в оренду тощо. В Україні ці атрибути ринкової економіки відсутні а отже, немає реального власника землі. Він існує лише формально.

Земельна власність економічно реалізується у земельній ренті, розміри якої визначаються договором між землевласником і орендарем, де враховуються такі фактори, як родючість земельних ділянок, переданих в оренду, їх місцезнаходження відносно ринку збуту, вирощена на цих ділянках продукція, а також ринкова ціна землі та форма позичкового процента. Адже земельна рента є процентом на той капітал, який заплатив землевласник за землю або міг би отримати за її продаж.

Таким чином, на перший план формування реального приватного власника на землю висувається проблема визначення ринкової вартості землі, перетворення її в об'єкт купівлі – продажу, тобто товар. Купівля - продаж землі, її обіг у товарній формі є наслідком розвитку капіталістичного способу виробництва, до яких, як відомо, належить і земля. Але ж земля не має вартості, тобто не є продуктом праці, а тому і не є товаром. Однак для перетворення будь – якої речі в об'єкт купівлі – продажу, тобто товар, непотрібно нічого іншого, як здатності стати об'єктом монополії і відчуження. Приватна власність на землю одних передбачає відсутність власності на землю у других, що означає монополію і відчуження.

У результаті продажу землі, особливо тих ділянок, які нині не обробляють через відсутність у їх власників матеріально – технічних і фінансових резервів, нічого не відчужується від її речового складу, а тільки збільшується кількість земель як засобу виробництва. При продажу землі, яка уже слугує засобом виробництва, збільшується земля – капітал, не збільшуючи і не зменшуючи матеріальний склад або просторовий її вимір. Земля як матерія – вічна, а як капітал не більш вічна, ніж будь – який інший капітал, продуктивне використання якого приносить доход його власнику, зокрема земля – капітал – доход у вигляді ренти. Для землевласника рента є процентом на той капітал, який він заплатив за землю, землевласник продає тільки ренту, тобто монопольне право отримувати доход із землі у вигляді ренти.

У країнах з розвинутою економікою земельна рента знаходить вираз у певній сумі коштів, яку землевласник отримує від передачі в оренду певної ділянки землі. В Україні власники земельних паїв, переданих в оренду, отримують у вигляді земельної ренти певну кількість продукції в розмірі 1% від вартості валової продукції, зібраної з орендованих ділянок. Розрахунки свідчать, що отримує наш власник земельного паю у вигляді земельної ренти мізерну частину того, щ він міг би отримувати за наявності ринку землі та її реальної ринкової ціни. За таких умов сформувалося б дійсно господарське ставлення до земельної власності, бажання її примножувати та ефективно використовувати. В усіх

країнах Заходу земельна власність вважається особливо почесною формою власності, а купівля земельної власності – найнадійнішим способом вкладення капіталу.

Аграрна сфера є складовою частиною народногосподарського комплексу і тому розвиток чи реформування цієї сфери має здійснюватися на основі певних економічних законів. В той же час сільське господарство має певні особливості, які визначають специфіку функціонування відносин цієї галузі. Особливо ці особливості аграрних відносин проявляються в сучасних умовах переходу до ринкової економіки. Основними особливостями аграрних відносин є наступні:

- по – перше – на відміну від галузей промисловості, для яких земля є всього лише загальною умовою для функціонування в сільському господарстві земля виступає головним об'єктом виробничих відносин і основним засобом виробництва;
- по – друге – збіг часу виробництва і робочого часу, що породжує сезонний характер виробництва;
- по – третє – кінцевим результатом в сільському господарстві є сума зусиль людини і природи;
- по – четверте – складність і різноманітність економічних зв'язків, породжених входженням сільського господарства до агропромислового комплексу;
- по – п'яте – відновлення функціонування рентних відносин;
- по – шосте – розвиток і вдосконалення відносин власності;
- по – сьоме – розвиток і вдосконалення майнових відносин.

Згідно із першою особливістю аграрних відносин в умовах переходу до ринкової економіки на відміну від галузей промисловості, для яких земля є всього лише загальною умовою для функціонування, в сільському господарстві земля є головним засобом виробництва Україна має власний земельний потенціал. Проте у недалекому минулому державна монополія на землю суттєво обмежувала реалізацію великих земельних можливостей України. Через це поступово наростала необхідність проведення радикальної земельної реформи. Така реформа почала народжуватися у кінці 80-х років. Наше суспільство потребувало кардинальних змін в політичних та економічних відносинах.

Другою вагомою особливістю аграрних відносин є збіг часу виробництва і робочого часу, що породжує сезонний характер виробництва.

Сезонний характер виробництва, особливість, яка дуже суттєво впливає на характер аграрних відносин, що зумовлена великим періодом часу між початком виробництва і його кінцевим результатом. Крім цього саме через сезонний характер виробництва більшість сільськогосподарської техніки використовують мільки в певний період часу. Весь інший час техніка стоїть без діла.

Зараз більшість людей йдуть із села. Основними причинами такого явища є сезонність сільськогосподарського виробництва, недостатній рівень механізації виробничих процесів, відсутність необхідних санітарно – гігієнічних норм і умов на робочих місцях, слабка мережа дитячих дошкільних закладів, недостатній благоустрій сіл. Саме через сезонний характер виробництва сільське господарство всього світу змушене вдаватися до кредитів банків, щоб можна було нормально функціонувати на протязі періоду, протягом якого буде вирощуватись продукція.

Третьою особливістю аграрних відносин є та особливість, кінцевим результатом в сільському господарстві є сума зусиль людини і природи. Ця особливість існує тому, що сільському господарстві тісно переплітаються економічні і природні процеси відтворення. Тобто виробництво сільськогосподарської продукції відбувається за спільної і нерозривної участі праці людини і природних процесів. Розвиток сільського господарства

саме по собі не відбувається. Він відбувається лише завдяки втручанню людини і природні процеси. Людина з давніх – давен намагалася своїми діями підкорити природні процеси, займатися землеробством, так як вона розуміла, що саме завдяки її гармонійної діяльності з природою, вона зможе вижити і продовжити свій рід. Тому ведення сільського господарства потребує знань про гармонійне життя з природою. Така проблема гармонійного життя з природою поставила зараз численні економічні проблеми, які важким тягарем нависли над природою. Тому ведення сільського господарства має бути по можливості екологічно чистим. Без господарського, науково обґрунтованого відношення до використання природних багатств неможливе розширене використання в сільському господарстві. Основними джерелами забруднення природного середовища, в першу чергу ґрунту, в процесі сільськогосподарського виробництва являються мінеральні добрива, залишки пестицидів, відходи великих тваринних комплексів, а також ерозія ґрунту.

Для зниження негативного впливу на навколишнє середовище мінеральних добрив, хімічних засобів захисту рослин і тваринних відходів рекомендується:

- на високому науково – теоретичному рівні використовувати раціональну технологію використання добрив;
- дотримуватися комплексу міроприємств по скороченню втрат добрив при транспортуванні, зберіганні, змішуванні і внесенні в ґрунт;
- застосовувати комплекс міроприємств по боротьбі з водною і вітровою ерозією ґрунту;
- суворо дотримуватись встановлених регламентів по використанню пестицидів і технології роботи з ними.

Четвертою особливістю аграрних відносин є складність і різноманітність економічних зв'язків, породжених входженням сільського господарства до агропромислового комплексу. Сільське господарство, як галузь, розвивається не самостійно, а у зв'язку з іншими галузями.

Успішний розвиток сільського господарства на сучасному етапі обумовлено комплексними народногосподарським підходом до вирішення економічних і соціальних проблем, корінними і якісними змінами продуктивних сил і виробничих відносин.

Під впливом науково – технічного прогресу в виробництві продовольства і сільськогосподарської сировини відбуваються певні зрушення. В загальних затратах на продовольство частка сільського господарства незмінно знижується і підвищується кількість інших галузей народного господарства, які приймають участь в вирощуванні, переробці, зберіганні і доведенні цієї продукції до споживача, що обумовлює об'єктивний розвиток інтеграції промисловості і сільського господарства з промисловістю відбувається на певному рівні розвитку продуктивних сил суспільства, при наявності відповідної матеріально – технічної бази.

Це знайшло відображення в формуванні агропромислового комплексу – складної виробничо – економічної системи взаємопов'язаних галузей, основною задачею яких являється надійне забезпечення країни продовольством і сільськогосподарською сировиною.

Згідно п'ятої особливості в умовах переходу аграрних відносин до ринкової економіки відбулося відновлення функціонування рентних відносин на новому рівні. Вдосконалення механізмів оренди та підвищення ролі орендної плати стане вагомим кроком у вдосконаленні аграрних зокрема рентних відносин. Адже наявність стабільних і цивілізованих рентних відносин є не явищем, яке потрібне, воно вкрай необхідне сьогодні. Проте поки що 90% від всіх договорів оренди землі укладаються на термін до 5 років. У

країнах Європи термін дії більшості таких угод значно довший, що створює господарям – орендарям сприятливі умови, можливості та перспективи діяльності і розвитку. Забезпечується це виключно економічними важелями. Розмір орендної плати в країнах Європи коливається в межах 20% від урожаю. На такий рівень поступово треба виходити і в Україні, де він поки що приблизно удвічі нижчий. Крім цього назріла необхідність у посиленні захисту прав орендарів з одночасним підвищенням їхньої відповідальності за використання землі.

Відповідно з удосконаленням функціонування рентних відносин, вдосконалюються і відносини власності, які є однією з особливостей (шоста), в умовах переходу аграрних відносин до ринкової економіки.

Характеризуючи сьому особливість аграрних відносин слід наголосити, що в ході виконання Указу Президента України „Про невідкладні заходи щодо прискорення реформування аграрного сектору економіки” від грудня 1999 р. № 1529199 структура недержавних сільськогосподарських підприємств зазнає істотних змін. Створення сучасних підприємницьких структур у сільському господарстві стратегічний напрям щодо удосконалення виробничих відносин і якісного оновлення засобів виробництва важливе місце займають майнові відносини. Проте не всі аспекти відносин власності на майно вирішені.

Суть питання полягає в тому, що майно пайового фонду в більшості випадків фактично не відокремлене від загального майна, тобто не виділене в натурі та за напрямками використання – під погашення боргів, майно, що не підлягає розподілу на паї, майно соціальної сфери. Тобто майно, що використовується новоствореними сільськогосподарськими підприємствами, не має чіткого юридичного статусу. В інтересах власників паїв існує загальна потреба врегулювання питання майнових, що сприятиме припливу інвестицій у сільське господарство.

У регулюванні майнових відносин зацікавлені дві сторони: пайовики, щоб отримати майно у власність і на законних підставах володіти, користуватися та розпоряджатися ним на власний розсуд; юридична особа – правонаступник КСП, щоб визначитися з правовим статусом майна, яке залишилось у користуванні підприємства, відокремити майно пайовиків від майна підприємств і правильно оформити використання майна пайовиків.

Аграрні відносини піддані реформуванню економічної реформи і без її здійснення неможливий перехід до ринкових відносин.

Література

1. Закон України “Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року” від 18 жовтня 2005 р. № 2982-IV // <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>
2. Аграрна реформа в Україні / П.І. Гайдуцький, П.Т. Саблук, Ю.О. Лупенко та ін.; За ред. П.І. Гайдуцького. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 424 с.
3. Кириленко І.Г. Трансформація соціально-економічних перетворень у сільському господарстві України: проблеми, перспективи. – К.: ННЦ ІАЕ, 2005. – 452 с.
4. Статистичний щорічник “Сільське господарство України” за 2006рік / Державний комітет статистики України / За заг. кер. Ю.М. Остапчука. – К., 2007 – 340 с.

*Рекомендовано до публікації
д.е.н., проф. Задосю А.О. 04.06.07*

*Надійшла до редакції
19.06.07*